

Увічнення пам'яті М.С. Грушевського в Україні в пам'ятках монументального мистецтва

На основі вивчення творчої спадщини, а також досліджень з увічнення пам'яті, в статті висвітлено питання шанування пам'яті видатного вченого та громадського діяча М.С. Грушевського. Його діяльність протягом життя, а також по смерті привертала увагу української громадськості, були зразком для наслідування. Однією з форм увічнення пам'яті М.С. Грушевського в пам'ятках монументального мистецтва є спорудження пам'ятників на його честь. Історія їх спорудження має велике значення у плані формування національної свідомості в Україні, а також тривалу і повчальну історію.

Ключові слова: М. Грушевський, пам'ятники, формування національної свідомості.

Петр Скрипник

Увековечивание памяти М.С. Грушевского в памятниках монументального искусства в Украине

На основе изучения творческого наследия, а также исследований по увековечиванию памяти, в статье освещены вопросы увековечивания выдающегося учёного и общественного деятеля М.С. Грушевского. Его деятельность в течение жизни, а также по смерти привлекали пристальное внимание общественности, были образцом для подражания. Одной из форм увековечивания памяти М.С. Грушевского в памятниках монументального искусства является сооружение памятников на его честь. История их создания имеет большое значение в плане формирования национального самосознания в Украине, а также длительную и поучительную историю.

Ключевые слова: М.С. Грушевский, памятники, формирование национального самосознания.

Petro Skripnik

Perpetuation of the Memory about M.S. Grushevskyi in Monumental Arts Attractions in Ukraine

Statement of the problem. In 2016 Ukraine and the Ukrainian diaspora abroad will commemorate a jubilee – the 150th anniversary of the birth of Mykhailo Hrushevsky, a prominent scholar and public figure. In this context, a tribute to his memory is becoming an important focus. One of the forms of such commemoration is the erection of monuments to M.S. Hrushevsky in Ukraine. So, systematization and generalization of the data on their erection are at issue.

The high relevance of the subject is due to the fact that the erection of monuments to M. Hrushevsky is closely tied to the formation of Ukrainian statehood both during the Soviet rule and in the years of Ukraine's independence. A relatively peaceful attainment of Ukrainian independence in 1991 caused a major opposition of anti-Ukrainian forces to the formation of the Ukrainian state, as well as the national awareness of its people. Since M. Hrushevsky was a symbol of the Ukrainian

statehood, the struggle for his legacy has never ceased. It is for this reason that the coverage of the tributes to his memory is of high relevance, especially during the war unleashed by the Russian Federation against Ukraine.

The relation of the subject to academic or practical tasks. The article has been written in the framework of Ukrainian community's preparation to marking the 150th anniversary of M. Hrushevsky. It implies continued coverage of the subject in mass media.

The analysis of recent studies and publications. M. Hrushevsky's personality has always attracted attention of every common Ukrainian. Yet, the war declared to M. Hrushevsky and his family after his death by the Soviet authorities affected the studies of his scholarly legacy. The works of the Great Ukrainian were moved from library shelves to secret repositories. Every measure was taken to discredit or destroy physically the representatives of M. Hrushevsky's historical school. They were labeled as "Ukrainian bourgeois nationalists", spies, enemies of Ukrainian people. M. Hrushevsky was only permitted to be mentioned in a highly critical manner. At that one did not need to study his scholarly heritage but had to echo the well-rooted "terminology" of the ideology department of the CPSU Central Committee. That situation persisted till the declaration of Ukraine independence in 1991.

During that period, studies and commemoration of M. Hrushevsky's activities moved outside Ukraine. In 1965 the Ukrainian Historical Association (UHA) was established in the USA; it played a major role in researching and popularizing M. Hrushevsky's ideological legacy. Through the efforts of Professor Lubomyr Wynar, the UHA set up a specialized scholarly area – Hrushevsky studies. The UHA held both academic conferences commemorating M. Hrushevsky's jubilees and special Hrushevsky readings. Under the UHA a journal was founded – Ukrainian Historian, which for nearly 50 years has covered different aspects of Ukrainian history, M. Hrushevsky's scholarly heritage included. It also presented information about the erection of the tombstone on Hrushevsky's grave in Kyiv. Besides, L. Wynar authored and edited quite a number of publications covering various periods of M. Hrushevsky's life.

Since 1990-ies, the studies of Hrushevsky's legacy began in Ukraine. Published were collections of documents and certain materials that depicted life and scholarly activities of M. Hrushevsky. Information started to appear (mainly in periodicals) about monuments to M. Hrushevsky being erected. The systematic picture concerning this issue, however, is still lacking. So, relying on the materials presented, the author has made an attempt to fill that gap.

The objective of the present study is to systematize and generalize the data on the erection of monuments to M. Hrushevsky in Ukraine.

Key words: *M. Hrushevsky, monuments, foundation national movement.*

Постановка проблеми. У 2016 році Україна, а також українська діаспора за кордоном відзначатимуть ювілей – 150-річчя від дня народження видатного вченого та громадського діяча – М.С. Грушевського. У цьому зв'язку важливим фактором є питання увічнення його пам'яті. Однією з форм такого увічнення є спорудження пам'ятників М.С. Грушевському в Україні. Таким чином постає питання систематизації і узагальнення відомостей про їх спорудження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особа М.С. Грушевського завжди привертала увагу пересічного українця. У той же час оголо-

шення радянською владою М. Грушевському та його родині війни по його смерті наклали свій відбиток на дослідження творчої спадщини. Його твори перемістились з бібліотечних полиць до спецхронів. Робилося все, щоб скомпрометувати або ж фізично знищити представників історичної школи М. Грушевського. Їм навішувалися ярлики «українських буржуазних націоналістів», шпигунів, ворогів українського народу. Про М. Грушевського дозволялося писати лише в різко критичному плані. При цьому зовсім не обов'язково було вивчати його творчу спадщину, а повторювати відпрацьовану роками «термінологію» ідеологічного відділу ЦК КПРС. Подібна

ситуація продовжувалась аж до проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року.

Дослідження та увічнення пам'яті М.С. Грушевського в цей період перемістилося за межі України. 1965 року у Сполучених Штатах Америки було створене Українське історичне товариство (УІТ), яке відіграло видатну роль у справі дослідження та популяризації ідейної спадщини М.С. Грушевського. Зусиллями професора Л.Винара при УІТ був створений окремий напрям досліджень – Грушевськознавство. УІТ проводило наукові конференції, присвячені як ювілеям М. Грушевського, так і окремі Грушевськознавчі читання. При УІТ був створений свій друкований орган – «Український історик», який протягом більше 50-ти років висвітлював різні аспекти історії України, у тому числі і творчої спадщини М.С. Грушевського. У ньому побачили світ матеріали про спорудження надгробку на могилі М. Грушевського у Києві. Окрім того, під редакцією і авторством Л. Винара видана досить значна кількість матеріалів, які висвітлюють окремі періоди життя М. Грушевського.

Починаючи з 90-х років минулого століття почалося дослідження спадщини М. Грушевського в Україні. Вийшли збірники документів, окремі матеріали, які висвітлюють життєвий і творчий шлях М. Грушевського. Стала з'являтися переважно у періодичній пресі інформація про спорудження пам'ятників М. Грушевському. Проте систематизованої картини у цьому питанні не існує. Тому поданим матеріалом автор статті зробив спробу заповнити цю прогалину.

Метою даного дослідження є систематизація і узагальнення даних про спорудження пам'ятників М.С. Грушевському в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливою формою увічнення пам'яті М. Грушевського є створення меморіальних комплексів, перш за все пам'ятників, присвячених видатному громадському і державному діячу України. Серед наявних на цей день об'єктів можна назвати надгробок на могилі М.Грушевського, а також ряд пам'ятників, споруджених в Україні протягом 1990–2010 років. Їх спорудження має непросту та повчальну історію.

Першим у часі був споруджений надгробок на могилі М. Грушевського. Після того, як на

Байковому кладовищі в Києві 29 листопада 1934 року був похований М. Грушевський, Рада народних комісарів УРСР, хоч і неохоче, але винесла постанову про спорудження пам'ятника на його могилі. Для цієї мети була виділена необхідна сума грошей – три тисячі карбованців. Весною 1936 р. були прийняті заходи про виконання цієї постанови. Але справа просувалась повільно. Лише завдяки дійовій енергії дочки вченого – Катерини Грушевської виконання цієї постанови повільно почало реалізовуватись.

Із спогадів І. Макогона відомо, що проект надгробка безкоштовно створив український архітектор, професор Київського державного художнього Інституту В.Г. Кричевський, який був давнім знайомим родини Грушевських. Згідно проекту передбачалось виготовлення пам'ятника з граніту. Образ споруди являв собою кремезний обеліск з барельєфним портретним зображенням М.С. Грушевського.

Виконання пам'ятника було доручено скульптурній майстерні товариства «Київ-художник». Адміністрація товариства домоглась того, що для спорудження пам'ятника київська міськрада виділила частину постаменту з-під колишнього пам'ятника царю Миколі І, який стояв перед фасадом Київського державного університету й на місці якого протягом 1936–1939 рр. було споруджено пам'ятник Т.Г. Шевченку.

Наступним питанням було кому доручити виготовлення пам'ятника. Керівництво товариства «Київ-художник» звернулось до скульптора П.М. Ульянова, але останнього не влаштувала сума грошей і він відмовився. Тоді було запропоновано виготовити пам'ятник І. Макогону, молодому тоді ще скульптору, який не відмовився.

Уважно вивчивши проект пам'ятника, скульптор вирішив, що для користі мистецтва, треба портретне зображення Михайла Сергійовича збільшити в масштабі, порівняно з проектом, і вирішити не низьким рельєфом, а горельєфом, бо це давало змогу виразніше й правдиво передати образ великого вченого.

Робота в глині хоч і повільно, але просувалася й стало видно, що зміна портрета з площинного рельєфа на горельєф набагато ускладнює подальшу роботу в граніті. У цьому зв'язку

адміністрація майстерні почала звинувачувати І. Макогона в самоуправстві, порушенні задуму архітектора й настоювала на строгому дотриманні креслень проекту.

Для вирішення конфліктної ситуації до майстерні було запрошено автора проекту – архітектора В. Кричевського. «Він мовчки вдивлявся в мою роботу, мовчав і я». – згадував І. Макогон – «А тим часом, мій начальник докоряв мені за те, що я відступив від накресленого проекту, звертаючись до архітектора за підтримкою свого обурення. Після того, як Василь Григорович прослухав усі докори на мою адресу, він спокійно спитав мене, чому я саме так вирішив робити цей портрет. Я відповів, що враховував те, що брила обеліска вражає своєю потужністю й обсягом, тому плоскісна різьба в даному разі буде дуже слабкою формою і не відповідатиме гармонійному співвідношенню скульптурної частини до архітектури пам'ятника. Тому тут потрібна сильна форма горельєфу. Але горельєфна форма малого формату голови також не вирішує синтези скульптури з архітектурою. Тому мені при тому, коли я обмірковував своє завдання, вважалась велика, вражаюча голова вченого» [1].

Вислухавши пояснення скульптора, В. Кричевський сказав: «Спасибі! Я дуже радий Вашому рішенню. Це те, що треба. Коли я наскреслив архітектурний пам'ятник, то на медальйоні я зазначив те, що тут має бути портретне зображення, не хотів цим приборкувати творчий процес скульптора й так і думав, що скульптор мусить це сам вирішувати. Спасибі ще раз, і спокійно працюйте далі». А за тим він повернув свою голову в бік мого начальника й мовив російською мовою: «Все идет правильно, прошу Вас не мешайте скульптору работать!» [2].

Для затвердження моделі портретного горельєфа була скликана художня рада, в яку також входили родичі М. Грушевського та співробітники АН УРСР. Модель була схвалена до виготовлення її в граніті, а присутні рідні та друзі М.С. Грушевського підтримали рішення художньої ради.

Виготовлявся пам'ятник в парку Т. Шевченка, де в цей час також велись роботи по спорудженню пам'ятника Т.Г. Шевченку взамін

пам'ятника Миколі І. Робота просувалась успішно й закінчена була протягом тридцяти днів. Професор В. Кричевський, коли побачив готовий горельєф, виявив задоволення й без вагань організував встановлення пам'ятника. На цвинтарі блоки було змонтовано, поставлено огорожу. Коли все було готове, В. Кричевський приніс шаблон тексту «Михайло Грушевський». Такий напис не сподобався скульптору. Проте на його зауваження назвати роки життя і зазначити, що це видатний вчений-історик, В. Кричевський відповів безапеляційно: «Мусять знать» [3].

Пам'ятник-надгробок М.С. Грушевському став першим, за радянський час, меморіальним об'єктом, який увічнив діячів української національної інтелігенції у довготривалому матеріалі – граніті. В подальшому уряд УРСР намагався увічнити інших діячів науки й культури достойними пам'ятниками надгробками, для чого були проведені відкриті конкурси. Зокрема були створені макети в гіпсі Д.І. Яворницькому та П.К. Саксаганському, очікувався показ їх на затвердження урядовій комісії, але війна 1941–1945 років перекреслила всі культурні й будівничі плани.

Створення цього пам'ятника мало велике значення й люди з нетерпінням очікували офіційного урочистого його відкриття. Багато людей оглянули пам'ятник, особливо ті, хто знав М. Грушевського. Висловлювалась думка, що скульптурний образ правдиво передає форму й риси академіка-історика. Відомий художник А. Петрицький так висловився з цього приводу: «Як це Вам пощастило з такою правдою й силою передати образ Грушевського та ще й у граніті!» [4].

Передбачалось, що буде урочисте відкриття пам'ятника. Йшла мова про запрошення делегацій українських товариств з Канади та Франції. Проте подальші події перекреслили ці сподівання. Проти ідейної спадщини М. Грушевського, а також його родини радянською владою була оголошена справжня війна. Більшість членів його родини були заарештовані, його дружина була позбавлена засобів до існування, а історична школа М. Грушевського була знищена. Він залишався невідкритим і неосвяченим аж до 24 листопада 1991 року.

Встановлення пам'ятників на честь М.С. Грушевського почалося уже в 90-і роки минулого століття.

Після проголошення Верховною Радою УРСР незалежності 24 серпня 1991 року, в країні почалася підготовка до проведення доленосного референдуму 1 грудня. Одним з важливих ідеологічних заходів у цій підготовці було відзначення 125-ї річниці від дня народження М.С. Грушевського. 22 листопада 1991 року у приміщенні Театру опери та балету ім. Т.Г. Шевченка відбулося урочисте виїзне сесійне засідання Верховної Ради УРСР, присвячене пам'яті історика та громадського діяча на якому з великою доповіддю виступив Голова Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчук [5].

Підсумовуючи заслуги М. Грушевського перед Україною, доповідач зазначив, що «М. Грушевський поклав усе своє життя на вітар українського національного відродження, на створення незалежної української держави. В його драматичному житті були перемоги і поразки, піднесення і зриви. Але з упевненістю можна сказати: доки житиме Україна – житиме з нею в наших серцях талановитий і самовідданий її син – Михайло Грушевський» [6].

24 листопада у соборі св. Софії відбулася літургія на честь Михайла Грушевського. Її урочисто відправили священники УАПЦ. На молебні були присутні представники інших релігійних конфесій, зокрема представник Вірменської православної церкви, а також перший заступник Голови Верховної Ради республіки Іван Плющ, народні депутати України і Києва, зарубіжні дипломати. Собор не вмів усеїх бажаючих потрапити на урочисту службу, тому тисячі людей слухали трансляцію на майдані біля нього.

Після служби Божої процесія вирушила на Байкове кладовище, до могили Михайла Грушевського. Дорогою по вул. Володимирській вона тричі зупинялася біля будинків, пов'язаних з життям і діяльністю М.С. Грушевського: приміщення колишнього КДБ, по вул. Володимирській, 35, де свого часу працювала секція ВУАН на чолі з М. Грушевським; Будинок учителя, де містилася Центральна Рада; Київський національний університет, у якому навчався М.С. Грушевський [7].

Крокуючи вулицями колона збільшувалась, до неї приєднувались небайдужі кияни та гості міста. На Байковому кладовищі, на могилі М. Грушевського вперше за 57 років відбулася панахида, траурний мітинг і освячення могили. Від скупчення народу важко було проступитись до могили. Короткий жалібний мітинг закінчився надвечір. Проте горіли тисячі свічок, запалених учасниками мітингу. Здавалося, що то вогники людських душ, вогники незнищенності українського духу, запалені у часи незалежної Української Народної Республіки [8].

У 90-х роках минулого століття, ще за існування УРСР перший пам'ятник М.С. Грушевському був споруджений у м. Долина – районному центрі Долинянського району, Івано-Франківської області. Дата його відкриття – 1990 рік. Його автор – скульптор В. Ярич, уродженець с. Велика Тур'я Долинського району [9]. Пам'ятник встановлений на вул. Грушевського. У подальшому він потребував капітального ремонту. Згідно рішення місцевих органів влади від 16 лютого 2016 зараз триває масштабна реконструкція пам'ятника та прилеглої до нього території. В рамках підготовки до відзначення 150-річчя від дня народження М.С. Грушевського ця зона відпочинку повинна кардинально змінитись. Насамперед буде влаштовано пішохідний фонтан, напівзруйновані бокові клумби демонтують, а замість них облаштують острівці декоративних зелених насаджень. Оновиться також і пішохідна алея позаду пам'ятника [10].

Першим пам'ятником в уже незалежній Україні можна назвати створення на території Тернопільського машинобудівного заводу Алеї національного відродження. Портрети відомих, але до того часу замовчуваних політичних діячів, істориків, літераторів, науковців, митців, життя яких тісно пов'язане з Тернопільщиною, виконали художники малого підприємства «Терноцвіт», яке функціонувало на заводі. Серед цих діячів був і портрет М. Грушевського. Кваліфіковану консультацію під час підготовки й оформлення Алеї надавали працівники місцевого краєзнавчого музею, а також співробітники кафедри історії України тернопільського педагогічного інституту [11].

Другою такою подією було відзначення шахтарським Червоноградом у жовтні 1992 року 300-річчя від дня заснування міста. Головною подією ювілею стало відкриття у місті пам'ятника М.С. Грушевському. Автори проекту – скульптор С. Якунін та архітектор В. Захаряк. Кошти на його спорудження були зібрані жителями міста. На урочистому мітингу при відкритті пам'ятника виступили Голова Червоноградської Ради народних депутатів С. Слука, Голова обласної Ради народних депутатів М. Горинь, депутат Верховної Ради України Б. Козярьський, заступник Голови Львівського міськвиконкому В. Парубій, заступник Голови міського товариства української мови В. Грабовський, Голова міської організації Руху В. Розлуцький. Всі вони відзначали великий вплив ідей М. Грушевського у наші дні. Тривалий час його ім'я намагались не згадувати, а офіційна комуністична пропаганда іменувала його не інакше як «буржуазний націоналіст». При відкритті пам'ятник освятили священники різних релігійних конфесій [12].

Є факти, коли окремі підприємці брали на себе витрати по спорудженню пам'ятників М. Грушевському. Одним з таких можна назвати фермера М. Андрусяка, який мешкає в с. Вербівка, Городенківського району Львівської області. Для колишнього вчителя життя М. Грушевського було взірцем вченого, громадського та політичного діяча. Після проголошення незалежності України М. Андрусяк став фермером, щоб власним прикладом показати односельцям можливість жити по-новому. Свою особисту вдячність, що живе в незалежній Україні він виразив неординарно: взяв на себе всі витрати на спорудження пам'ятника М. Грушевському у його рідному селі. Його відкрито у Вербівках з нагоди 130-ї річниці від дня народження Великого Українця (скульптор А. Басюк) [13].

Значно довшою була історія із спорудженням пам'ятників у Києві та Львові. Зокрема, у Львові початок спорудженню пам'ятника М.С. Грушевському був покладений в ході міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного історика і політичного діяча. 27 серпня 1991 року його учасниками було посвячено пам'ятний камінь під пам'ятник Грушевського на проспекті Тараса Шевченка.

В цій церемонії виступили відомі діячі української культури О. Романів, Л. Винар, А. Жуковський, М. Лабулька та інші [14]. Зокрема Л. Винар відзначив: «Закладення каменя на місці майбутнього пам'ятника Грушевському майже співпало з проголошенням незалежності України. І це для нас, українців, глибоко символічно» [15].

У подальшому у Львові у вересні 1991 року у Будинку архітектора були виставлені проекти пам'ятників для обговорення. Замовлення були попередньо дані чотирьом групам. Обов'язковою умовою конкурсу було те, що скульптура має бути в сидячому положенні. Місце для пам'ятника пропонувалося на проспекті Шевченка у сквері навпроти кінотеатру ім. Шевченка.

На першому етапі ці чотири проекти в повній мірі не задовольнили громадськість міста і був призначений повторний конкурс, в ході якого і був обраний остаточний варіант. Пам'ятник М. Грушевському у Львові було відкрито 1994 року. Його авторами є скульптори Д. Крвавич, М. Посікіра, Л. Яремчук, архітектор В. Каменщик.

Значно довшим був шлях спорудження пам'ятника М. Грушевському у Києві. Підготовка до його спорудження почалася лише з другої половини 1995 року. Згідно з Указу Президента, Кабінетом міністрів України була видана Постанова №73 від 31 січня 1995 р., а Міністерством культури був оголошений конкурс на спорудження пам'ятника. У листопаді цього ж року у Виставковому домі «Золоті ворота» була відкрита виставка проектів пам'ятників М. Грушевському.

На виставці було представлено 14 робіт різного розмаху і художньої цінності. Репрезентовані роботи не задовольнили громадськість. На думку деяких фахівців, виставка навіть внесла свою частку в поглиблення розколу, що визначає стан сучасного суспільства [16]. Навіть та преса, яку важко запідозрити в особливих симпатіях до М. Грушевського, негативно оцінила представлені на огляд широкого загалу проекти. На думку фахівців, виставка просто не відбулася, бо не можна називати виставкою показ провінційних та аматорських робіт. У ряді випадків М. Грушевський поставав перед глядачем чи то

як Ленін на броньовику, чи то як П. Чайковський, що відпочиває десь у скверіку, чи як сіяч розумного та вічного з газетою у руці, чи як оперний співак, який тримає позу.

Майже всі автори прив'язували фігуру М. Грушевського до будинку Центральної Ради. І. Макогон пропонував спорудити монумент на перехресті вулиці Володимирської та Бульвару Шевченка, поставивши його в одну лінію з Університетом та Президією НАНУ. Фігура повинна була здійматись над усіма пам'ятниками, спорудженими в різні часи – В. Леніну, Т. Шевченку, М. Щорсу, місту-герою Києву [17]. Один з проектів передбачав спорудити від пам'ятника Т. Шевченку до Будинку Центральної ради через новий підземний перехід барельєфну стіну із зображенням скульптурних портретів та епізодів боротьби за незалежну Україну, в тому числі і портрет М. Грушевського.

Розглянувши всі ці проекти, оргкомітет конкурсу вирішив першої премії не присуджувати нікому. Натомість були присуджені дві другі, одна третя та дві заохочувальні премії. Здобувачі других премій отримали замовлення на продовження роботи, проте конкурс вирішено було продовжити. Через півроку, у травні 1996 року, був оголошений ще один конкурс, куди додалось ще сім нових проектів. Серед них оргкомітет і обрав той, який заслуговував, на думку членів журі, бути втіленим у бронзі [18]. Кращою було визнано роботу народного художника України В. Чепелика та архітектора М. Кислого [19].

Окрім питань чисто творчого характеру, виникло ще одне: де встановити пам'ятник? Подібна ситуація виникала при спорудженні пам'ятника Б. Хмельницькому. Там теж пропонувалося ряд місць. При спорудженні ж пам'ятника М. Грушевському вибір був значно менший. Причому майже всі проекти прив'язувались до приміщення Центральної ради.

Але там на той час була розташована елітна автостоянка. Відповідно, впливові особи міста зробили багато, щоб все залишити так як було до цього. По-перше відшукали нове місце для пам'ятника. Воно було знайдене біля Національної філармонії. Причому, на тому місці до революції вже стояв пам'ятник Олександрю ІІ. По-друге, умовили (умовили-таки) авторів проекту змінити місце розташування і внести

відповідні зміни в проект. По-третє, переконали міського голову О. Омельченка в правильності подібного рішення.

Останній у квітні 1997 року заявив, що пам'ятник буде споруджений до 6-ї річниці незалежності України. У зв'язку з цією обставиною у авторів проекту виникла потреба встановити макет пам'ятника на новому місці, щоб зробити примірku і як він впишеться у нову місцевість. І макет майбутнього пам'ятника був встановлений. Більше того, фахівці, які оглянули макет висловили авторам певні побажання, а фотожурналісти навіть сфотографували новий об'єкт.

Проте всі, у тому числі і автори проекту зрозуміли, що це не його місце. І пам'ятник повинен стояти там, де він стоїть зараз – біля будинку Центральної ради. І тут треба віддати належне О. Омельченку, який зумів зламати опір «крутих автолюбителів» і на місці «крутої автостоянки» закласти сквер імені М. Грушевського. Навіть при відкритті пам'ятника М. Грушевському деякі високопоставлені особи бажали бачити його на місці, де зараз стоїть пам'ятник Г. Петровському [20]. Збулась мрія митців. М. Грушевський прийшов до Києва, постав у бронзі там, де вони мріяли його бачити.

1 грудня 1998 року, в річницю Референдуму 1991 року, Україна увічнила у бронзі одного із славних своїх синів – видатного державного і громадського діяча Михайла Грушевського. На відкритті пам'ятника були присутні Президент України Л. Кучма, міський Голова О. Омельченко, Голова Всеукраїнського товариства «Прогрес» П. Мовчан, директор Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ М. Жулинський та інші. Всі вони говорили про великі заслуги М. Грушевського перед українським народом, про його внесок у створення незалежної держави під назвою Україна.

У подальшому пам'ятники М.С. Грушевському постали і в інших містах України. 24 серпня 2001 року у місті Бар, Вінницької області на майдані, що носить ім'я Михайла Грушевського, було встановлено пам'ятник-скульптуру, що являє собою фігуру Грушевського в повний зріст висотою 2 метри на постаменті, без головного убору в довгому плащі, зі складеними на грудях руками. Під пахвою лівої руки – книга з

написом «Барське староство». Матеріал постаменту – бетон, облицьований керамічною плитою, матеріал фігури – кована мідь. Її автором є М.В. Площанський. Постамент з написом «Михайло Грушевський» розміщено на бетонних плитах, викладених у площину [21].

2002 року пам'ятник М.С. Грушевському було урочисто відкрито у Луцьку. Його автори – скульптор Я. Скакун та архітектор А. Бідзіля [22]. 2004 року – у місті Козятині – районному центрі Вінницької області (автор – архітектор В. Зноба). Пам'ятник розташований у центрі міста [23].

Ще одне відкриття пам'ятника М. Грушевському відбулося у смт. Скала-Подільська, Борщівського району Тернопільської області. У вересні 2010 року у названому населеному пункті відбулася екуменічна посвята пам'ятника. Три священники: о.Василь Германюк, о.Ілля Негір та о.Володимир Строгуш читали молитви посвячення і окропили монумент.

Ця подія була приурочена до 800-річчя з дня заснування селища і в рамках свята відбулася

перша спільна молитва греко-католиків, православних київського патріархату і римо-католиків на посвяченні пам'ятника М.С. Грушевського. Її організатори висловлювали надію, що така спільна молитва у Скалі закладе початок до взаєморозуміння між конфесіями [24].

Таким чином, видатна особистість М. Грушевського привертала увагу як його сучасників, так і наступних поколінь. Ще за життя вченого українська спільнота відзначала видатні заслуги перед українським народом. Однією з таких оцінок стало його одностайне обрання Головою Центральної Ради у 1917 році, а також авторитет як вченого та громадського діяча. Уже по смерті на М. Грушевського звернула увагу не лише українська а й світова громадськість. Він є один з небагатьох діячів світу, на кого звернули увагу Конгрес США та інші державні інституції провідних держав світу.

Всі ці заслуги М.С. Грушевського відображені у пам'ятках монументального мистецтва, зокрема пам'ятниках, присвячених видатному державному і громадському діячу України.

Джерела і література

1. *Макогон І.* Про створення пам'ятника на могилі Михайла Сергійовича Грушевського Український історик. – 1991 – 1992. – Т. 28–29. – С. 364–365.
2. Там само. – С. 365.
3. Цит. за: Кілессо С. Надгробок Михайлові Грушевському у Києві // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 324.
4. Там само. – С. 368.
5. *Петренко М.* Грушевський. Україна. Пробудження // Хрещатик. – 1991. – 26 листопада.
6. Там само.
7. *Петренко М.* Грушевський. Україна. Пробудження // Хрещатик. – 1991. – 26 листопада.
8. *Кучерук О.* Вічна пам'ять // Старожитності. – 1991. – Ч. 11. – С. 9.
9. Режим доступу: www.wikimapia.org.uk.
10. Режим доступу: www.Briz.if.ua.
11. *Хацаюк В.* Вперше в Україні // Тернопіль вечірній. – 1992. – 4 липня.
12. *Смаль В.* Через роки, через відстані // Високий замок. – 1992. – 8 жовтня.
13. Подольський Ф. Пам'ятник першому Президентові – за кошти фермера // Галичина. 1996. – 2 жовтня.
14. Міжнародна ювілейна конференція у Львові. Посвячення каменя під пам'ятник Грушевського // Український історик. – 1991. – № 1–2. – С. 215–216.
15. Поклик сумління. Часопис української республіканської історико-просвітницької організації «Меморіал» ім. Василя Стуса. – Львів. – серпень 1991. – Ч. 29.
16. Абліцов В. Грушевський як предмет творчих суперечок // Голос України. – 1995. – 9 грудня – С. 11.
17. Там само.
18. *Шеремет А.* В Києве должен появиться памятник Грушевскому. Каким он будет? // Киевские ведомости. – 1996. – 16 мая. – С. 10.
19. Таким буде пам'ятник Михайлові Грушевському // Літературна Україна. – 1996. – 18 липня.
20. *Плющ В.* Україна увічніює у бронзі свого славного сина // Літературна Україна. – 1998. – 10 грудня.
21. Вінницький інформаційний портал. Пам'ятник Грушевському М.С. Режим доступу: <http://www.irp.vn.ua/index.php?page=5&action=52&k=329>
22. Режим доступу: www.wikimapia.org.uk. Luck.
23. Режим доступу: www.wikimapia.org.uk. Koziatin.
24. Скала-Подільська. Сайт УГКЦ. Режим доступу: <http://skalaugcc.at.ua/>

References:

1. Makogon I. About the creation of monument on M.Hrushevsky grave // *Ukrainskyi istoryk*. – 1991 – 1992. – V. 28–29. – P. 364–365.
2. Ibid. – P. 365.
3. Quoting on: Killeso S. Tomb-stone for M.Hrushevsky in Kyiv // *Ukrainskyi istorik*. – 1996. – № 1–4. – №1 – 4. – P.324.
4. Ibid. – P. 368.
5. Petrenko M. Hrushtvsky. Ukraine. Waking up // *Hreshchatik*. – 1991. – 26. XI. – P. 1.
6. Ibid.
7. Ibid. – P. 2.
8. Kucheruk A. Eternal memory // *Starozitnosc*. – 1991. – Part. 11. – P. 9.
9. www.wikimapia.org.uk.
10. www.Briz.if.ua.
11. Hacajuk V. First in Ukraine // *Ternopil Vechirnyi*. – 1992. – 04.VII. – P.3.
12. Smal V. In years, in distance. // *Visokyi zamok*. – 1992. – 08.X. – P. 2.
13. Podolskyi F. The monument to the first President – for the fermer's money // *Galichina*. – 1996. – 02.X. – P. 1.
14. Lviv international anniversary conference. Stone consecrate for Hrushevsky monument // *Ukrainskyi istorik*. – 1991. – № 1. – P. 215–216.
15. The conscience appeal. Ukrainian republic historical-elucidative newspaper of department “Memorial” for Vasil Stus memory. – Lviv. – August. – 1991. – Part. 29.
16. Ablicov V. Hrushevsky as creative discussion subject // *Golos Ukrainy*. – 1995.09.XII. – P.11.
17. Ibid.
18. Sheremet A. Hrushevsky monument must be appearance in Kiev. Which it will be? // *Kievskie vedomosti*. – 1996. – 16.V. – P. 10.
19. Such Hrushevsky monument will be built? // *Literaturna Ukraina*. – 1996. – 18.VII. – P. 1.
20. Plushch V. Ukraine immortalized in bronze of our heroical sone // *Literaturna Ukraina*. – 1998. – 10.XII. – P. 1.
21. www.Vinnica information portal. M. Hrushevskyi monument.
22. www.wikimapia.org.uk. Luck.
23. www.wikimapia.org.uk. Koziatin.
24. Skala Podilska. UGKC site.